

SOLIQ YIG'ISH TIZIMINING AN'ANAVIY SHAKLLARI VA ULARNING O'ZBEKISTON SOLIQ SIYOSATIDAGI TALQINI

Dehqonov G'ayratjon Raximovich
mustaqil tadqiqotchi

Soliq tizimi har qanday davlatning iqtisodiy asosini tashkil etadi. U davlat byudjetini shakllantirish, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tartibga solish va resurslarni qayta taqsimlashda muhim rol o'ynaydi. Tarixan soliq yig'ishning turli shakllari mavjud bo'lib, ular jamiyat taraqqiyoti, xo'jalik yuritish tizimi va davlat boshqaruvi shakliga qarab o'zgarib borgan. Soliq yig'ish amaliyoti insoniyat tarixida davlat boshqaruvining eng qadimiy va zaruriy funksiyalaridan biri hisoblanadi.

Qadimgi davrda davlatlar soliqlarni asosan natural shaklida undirgan. Masalan, qadimgi Misrda fir'avnlr aholining hosilidan 20 foizini g'alla ko'rinishida soliq sifatida yig'ib olgan. Chunki o'sha davrlarda pul muomalasi hali rivojlanmagan bo'lib, majburiy to'lovlar mahsulot yoki xizmat tarzida amalga oshirilgan. Keyinchalik esa tangalar va qog'oz pullarning paydo bo'lishi soliqlarni pul shaklida to'lash tizimini shakllantirdi.

O'rta asrlarda ko'plab davlatlarda soliqlarni yig'ish "fermerlik" tizimi orqali amalga oshirilgan. Ya'ni, davlat soliqlarni to'plash huquqini xususiy shaxslarga topshirgan. Masalan, Rim imperiyasida soliq yig'uvchilar hududlardan belgilangan miqdordagi soliqlarni undirib, uni davlat xazinasiga topshirgan, ortgan qismini esa o'z foydasiga olib qolgan. Bunday tizim ko'p hollarda suiiste'mollarga sabab bo'lgan, chunki soliq yig'uvchilar daromadini oshirish maqsadida aholiga ortiqcha yuk yuklagan. Shu sababli, imperator Avgust davriga kelib soliqlarni to'g'ridan-to'g'ri davlat xizmatchilari orqali yig'ish tartibi joriy etildi. Bu holat tarixda byurokratik soliq ma'murchiligining dastlabki ko'rinishlaridan biri bo'ldi.

Umuman olganda, soliq tizimi har qanday davlat moliya siyosatining asosiy tayanchi hisoblanadi. U iqtisodiy resurslarni qayta taqsimlash, byudjet daromadlarini shakllantirish hamda ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Soliqlarni yig'ish shakllari va usullari esa tarixiy tajriba, iqtisodiy rivojlanish darajasi hamda siyosiy sharoitlarga qarab takomillashib borgan. Bugungi kunda amal qilayotgan zamonaviy soliq tizimlari ham ana shu qadimiy tamoyillar negizida shakllanib, moliyaviy boshqaruvda o'z ahamiyatini saqlab qolmoqda.

O'zbekistonda zamonaviy soliq tizimi mustaqillik yillarida shakllangan bo'lsa-da, uning ayrim an'anaviy asoslari Sovet Ittifoqi davridan meros bo'lib qolgan. O'sha davrda ishlab chiqarish korxonalari davlat tasarrufida bo'lganligi sababli, asosan yirik korxonalardan olinadigan foyda ajratmalari soliqqa tenglashtirilgan. Jismoniy shaxslar uchun esa "aylanma soliq" va ayrim majburiy mehnat shakllari mavjud bo'lgan.

1991-yilda mustaqillikka erishilgach, mamlakatda soliq tizimini bozor iqtisodiyoti talablariga moslashtirish jarayoni boshlandi. 1992-yildan boshlab daromad solig'i, foyda solig'i, qo'shilgan qiymat solig'i (QQS) va boshqa fiskal to'lovlar joriy etildi. 1997-yilda Soliq kodeksi qabul qilinishi natijasida soliqqa oid huquqiy asoslar mustahkamlandi, soliq turlari tizimlashtirildi va soliq to'lovchilarning majburiyatlari aniq belgilab berildi.

Dastlabki yillarda soliqlarni yig'ish jarayoni qog'oz shaklidagi hisobot va deklaratsiyalar orqali amalga oshirilgan. Soliq nazorati ko'pincha mahalliy inspektorlar tomonidan o'tkazilgan bo'lib, bu tizim inson omiliga yuqori darajada bog'liq edi. Natijada, byurokratik kechikishlar hamda korrupsiya xavfi yuzaga kelgan. Shu bilan birga, 2000-yillar boshida ayrim soliqlarning stavkalari 30–40 foizgacha yetgan, bu esa norasmiy iqtisodiyotning kengayishiga sabab bo'lgan. An'anaviy soliq yig'ish tizimi quyidagi asosiy xususiyatlarga ega bo'lgan:

- qog'ozli hisob-kitob va deklaratsiyalar. Korxonalar va yakka tartibdagi tadbirkorlar soliq summasini qog'oz shakldagi deklaratsiya orqali taqdim etgan;
- mahalliy soliq inspektorlarining nazorati. Soliq tekshiruvlari ko'pincha inson omiliga bog'liq bo'lgan, bu esa ayrim hollarda korrupsiya xavfini oshirgan;
- soliq stavkalarining yuqoriligi. 2000-yillar boshida ayrim soliqlar bo'yicha stavkalar 30–40% gacha yetgan bo'lib, bu norasmiy iqtisodiyotning kengayishiga olib kelgan.

Mazkur tizimda yirik ishlab chiqaruvchi korxonalar asosiy soliq to'lovchilarga aylangan, biroq kichik va o'rta biznesning soliq bazasiga jalb qilinishi sust bo'lgan. Shu bois, keyinchalik soliq yuki bosqichma-bosqich kamaytirilib, soddalashtirilgan tartiblar joriy etilgan.

Soliqqa oid nazariy yondashuvlar ichida O'zbekiston amaliyotiga eng mos keladigani bu qobiliyatga asoslangan soliq tamoyilidir. Ushbu yondashuvga ko'ra, fuqarolar va korxonalar o'z iqtisodiy imkoniyatlariga qarab soliq to'laydi. Masalan, daromadi yuqori bo'lgan subyektlar progressiv yoki nisbatan og'irroq stavkalar asosida soliqqa tortiladi, daromadi kam bo'lganlar esa imtiyozlardan foydalanadi.

Bundan tashqari, ayrim soliqlar foyda prinsipi asosida undiriladi. Ya'ni, korxona yoki shaxs davlat xizmatlaridan foydalangan darajasiga ko'ra soliq to'laydi. Masalan, yo'l infratuzilmasidan ko'p foydalanuvchi transport korxonalari yo'l solig'ini ko'proq to'laydi. Davlat budjeti esa umumiy ehtiyojlarga xizmat qiladi va mushtarak manfaat tamoyiliga asoslanadi.

Xalqaro tajriba sifatida Germaniya misolini keltirish mumkin. Bu davlatda soliq yig'ish jarayonlari qat'iy me'yorlashtirilgan bo'lib, elektron tizimlar orqali amalga oshiriladi. Germaniya fuqarolari daromadlari haqida deklaratsiyani "ELSTER" tizimi¹ orqali taqdim

¹ Germaniya Federal Soliq Xizmati (ELSTER tizimi).

etadi va bu ma'lumotlar avtomatik tarzda soliq bazasiga ulanadi. Ushbu yondashuv soliq yig'ishning an'anaviy va zamonaviy uslublarini muvaffaqiyatli uyg'unlashtirgan.

Rossiyada soliq yig'ish amaliyoti keskin tarixiy burilishlar bilan kechgan. Imperatorlik Rossiyasida soliqning asosiy yukini dehqonlar ko'targan yuqorida zikr etilgan "jon solig'i" (1724-yildan) har bir erkakdan teng miqdorda undirilgan va davr mobaynida davlatga barqaror daromad keltirgan bo'lsa-da, ijtimoiy noroziliklar keltirib chiqargan. 1860-yillarda rus imperiyasi soliq tizimida islohotlar o'tkazilib, pollar solig'i bosqichma-bosqich bekor qilindi va uning o'rnini mulk solig'i hamda daromad soliqlari egallay boshladi.

Sovet Ittifoqi davrida esa klassik ma'nodagi soliq tizimi deyarli yo'q bo'lib, asosan davlat korxonalari foydasining budjetga o'tkazilishi va davlatga tegishli narxlar tizimi orqali yashirin soliq undirish (aylanma soliq) amaliyoti qo'llangan. 1991-yilda Rossiya Federatsiyasi mustaqil soliq tizimini joriy eta boshladi. 1990-yillar davomida Rossiyada soliq yig'ish murakkab jarayon bo'ldi – iqtisodiy inqirozlar, inflatsiya va soliqqa rioya qilmaslik holatlari keng tarqaldi. Shu sababli 2001-yilda Rossiyada keng qamrovli soliq islohoti amalga oshirildi: daromad solig'ining progressiv stavkalari (12%, 20%, 30%) bekor qilinib, yagona 13% lik flat stavka joriy etildi.

O'zbekistonda esa 2018-2020 yillarda soliq islohotlari chuqurlashib, soliq stavkalari pasaytirildi, ayrim to'lovlar bekor qilindi, elektron kassa tizimlari joriy etildi. Bu o'zgarishlar soliq yig'ish tizimining an'anaviy modeldan raqamli tizimga o'tishini boshlab berdi. Biroq soliq siyosatida ilgari shakllangan tamoyillar masalan, ijtimoiy tenglik, fiskal barqarorlik va davlat ehtiyojlarini moliyalashtirish zarurati – hanuz asosiy yo'nalish bo'lib qolmoqda.

1-jadval 2016–2024 yillarda O'zbekiston davlat byudjeti soliq tushumlari²

T/r	Yil	Soliq tushumlari (trln. so'm)	O'sish sur'ati (%) (oldingi yilga nisbatan)
1.	2016	31,4	–
2.	2017	≈ 36	~15%
3.	2018	≈ 53,7	~49%
4.	2019	83,2	55% (2018 yilga nisbatan)
5.	2020	103,6	24%
6.	2021	127,9	23%
7.	2022	148,5	16%
8.	2023	165,9	12%
9.	2024	199,1	20% (2023 yilga nisbatan)

² Ushbu jadval muallif tomonidan tayyorlangan.

1-rasm. Soliq tushumlari dinamikasi³

Yuqoridagi ma'lumotlarga ko'ra, 2016-yildan 2023-yilgacha O'zbekiston soliq tushumlari qariyb 5 baravar oshdi – 31,4 trln so'mdan 165,9 trln so'm. Hatto 2014-yil bilan qiyoslaganda (ya'ni to'liq so'nggi o'n yillikda) ham o'sish ko'rsatkichi bir necha baravarni tashkil etadi. 2024-yil yakunida esa davlat byudjetiga soliq tushumlari 199,1 trln so'mni tashkil etib, avvalgi yilga nisbatan 20 foizga oshdi. Bu o'sishlar iqtisodiyotning kengayishi, inflyatsiya omillari va eng muhimi soliq ma'murchiligini yaxshilash hamda soliqlar bazasini kengaytirish hisobiga ta'minlanmoqda.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, soliq yig'ish tizimining tarixiy shakllari va ularning nazariy asoslarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, soliqlar har qanday davrda davlat iqtisodiy siyosatining ajralmas elementi bo'lib kelgan. Dastlabki bosqichlarda soliqlar asosan natural shaklda undirilib, davlatning moddiy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qilgan bo'lsa, keyinchalik pul muomalasining rivojlanishi bilan ularning iqtisodiy mohiyati kengaygan, fiskal boshqaruvning mustaqil instituti sifatida shakllangan.

An'anaviy soliq yig'ish tizimi tarixan ishlab chiqilgan bo'lib, u hozirgi zamonaviy fiskal siyosatning poydevorini tashkil etadi. A.Smit, D.Rikardo, K.Marks va boshqa klassik iqtisodchilar ilgari surgan adolat, aniqlik, qulaylik va iqtisodiylik tamoyillari bugungi kunda ham dolzarbligini yo'qotmagan. Soliqlarning

³ O'zbekiston Respublikasi Soliq qo'mitasi saytidan olindi.

qobiliyatga asoslangan va foyda tamoyillariga muvofiq undirilishi davlat bilan soliq to'lovchilar o'rtasidagi iqtisodiy muvozanatni ta'minlashga xizmat qilmoqda.

O'zbekiston misolida olib qarganda, mustaqillik yillarida mamlakatda soliq tizimi bosqichma-bosqich takomillashdi. Avvalgi davrda shakllangan an'anaviy tizimlar o'rnini soddalashtirilgan, raqamlashtirilgan va adolatli tizimlar egalladi. 2016–2024-yillar davomida soliq tushumlarining 5 baravar ortgani iqtisodiy barqarorlik, soliq ma'murchiligining samaradorligi hamda soliq bazasining kengaygani bilan izohlanadi. Shu bilan birga, an'anaviy tamoyillar fiskal barqarorlik, tenglik va davlat ehtiyojlarini moliyaviy ta'minlash zarurati hozirgi soliq siyosatining ham asosiy yo'nalishi bo'lib qolmoqda.

Xalqaro tajribalar, xususan, Germaniya va Rossiya misolida ko'rilgandek, soliqlarni yig'ish jarayonida raqamli texnologiyalar va byurokratik islohotlarning joriy etilishi soliq intizomini mustahkamlaydi, korrupsiya xavfini kamaytiradi va byudjet daromadlarini barqarorlashtiradi. O'zbekiston ham bu yo'nalishda bosqichma-bosqich raqamli tizimlarga o'tmoqda.

Umuman olganda, soliq yig'ish tizimining an'anaviy shakllari faqat tarixiy bosqich sifatida emas, balki zamonaviy fiskal tizimning nazariy asosini belgilab bergan iqtisodiy meros sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Bu merosni chuqur o'rganish va zamonaviy sharoitlarga moslashtirish orqali soliqqa oid siyosatning samaradorligini yanada oshirish, davlat byudjeti barqarorligini mustahkamlash va iqtisodiy rivojlanishning barqaror sur'atlarini ta'minlash mumkin.